

Robert Musil, a határsértő

CSÓSZ RÓBERT

Előadásomban egy olyan közép-európai értelmiségi Közép-Európával kapcsolatos gondolatait kísérem meg feltárni, akinek – bár a magyar közgondolkodásban nem számít igazán **eredeti** közép-európainak – mégis helye van a közép-európai gondolkodás történetében. Ez a szerző Robert Musil.

A Közép-Európa-gondolat Musilhoz legalább háromféleképpen kapcsolható. Egyrészt, s talán ez a leginkább ismert vonatkozás, Musil a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben feleledő Közép-Európa- és Monarchia-kultusz egyik legolvasottabb szerzője, s így a közép-európai gondolat „nyersanyaga”. Másrészt, Musil „tipikus közép-európeér”, akinek életútjára és gondolatvilágára Közép-Európa kérelhetetlenül, de csupán indirekt módon nyomta rá bélyegét, ám mindezek a bélyegek a többi közép-európainak vélt gondolkodóval való összevetésben feltárhatók. Harmadrészt, s előadásommal ezt a kapcsolódási pontot szeretném közelebről megvizsgálni, Robert Musil Közép-Európa lehetőségeivel maga is számot vető, a témát direkt módon is kifejtő szerző, azaz Közép-Európa korai „teoretikusa”.

Előadásomban azt fejlődési folyamatot szeretném minél pontosabban nyomon követni, amelynek végpontjára érve Musil már közép európai – és egyben általános európai – nézőpontot képviselt. Mivel az említett fejlődési folyamat kezdőpontja az első világháború elejére esik, és mivel Musilnak a térség sajátos helyzetével és jövőjével foglalkozó írásai is ekkor jelennek meg először, kézenfekvőnek tűnik, hogy a probléma felmerülésének okaként az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését és a 19. századi polgári értékrend széthullását jelöljük meg. Ekkor jöttek létre, illetve ekkor **tudatosultak** ugyanis azok a (nem csak politikai) határok, amelyek a térséget, a társadalmakat, a kultúrákat különálló elemekre szabdalva a közép-európai eszmét egyáltalán életre hívták, sőt, világra jönni kényszerítették. A Musilnál igen fontos szerepet játszó határ és a határsértés fogalmainak tematizálásán keresztül kísérem majd meg bemutatni jelen volt-e, s ha igen, mennyiben, Közép-Európa az író gondolatvilágában.¹

Ezen analízis elvégzését megkönnyítendő a határ fogalmát szeretném felhasználni, melyet *expressis verbis* maga a szerző is igen sokat használt, és amelynek tematizálása Musil gondolkodásmódjának megértésében remélhetőleg komoly segítségünkre lesz. Először az általam használt határfogalmat szeretném a lehetőségekhez képest pontosan definiálni, majd a határok és határsértések szerepét beilleszteni a musili

¹ A kérdést az idegen nyelvű – főleg német – szakirodalom részletesen tárgyalja. Különösen hasznos az 1993-ban Brnóban, *Robert Musil, ein Mitteleuropäer* címmel tartott konferencia anyaga. Lásd irodalomjegyzék.

világképbe. Végezetül azt fogom kissé részletesebben szemügyre venni, hogy hogyan jutott el a szerző egy gyakorlatilag nemzeti – szándékosan nem a nacionalista kifejezést használtam – nézőpontról néhány év alatt egy általános európai vízióhoz, amelynek jövőbeli megvalósulásában nem a politikai, hanem az általános emberi, azaz egzisztenciális problémákra adandó választ látta. Szándékosan nem az utópia, hanem a vízió kifejezést használtam, az utópia kifejezést ugyanis Musil – amennyire meg tudom ítélni – nem politikai vagy történelmi, hanem szigorúan individuális, misztikus értelemben használja.

Amennyiben Musilt a határsértő kifejezéssel illetem, természetesen rögzítenem kell, mit értek a határ fogalmán. Talán kissé félrevezető lehet előadásom címe, hiszen a határsértés fogalma a posztmodern filozófiai gondolkodásban Az előző a határsértéshez megjelenése óta szorosan összefonódott Michel Foucault nevével. Jómagam viszont nem a foucaulti úton szeretném megközelíteni a határ problémáját, tehát nem a heteronóm világ egységét és végtelenségét őrző és a konfúziót egységbe kapcsoló határok megjelenését szeretném a musili **nyelv** alapján tematizálni. Teszem mindezt annak ellenére, hogy számos analógia és érintkezési pont fedezhető fel a két szerző gondolkodásmódjában. (Így Musilt nem ritkán a posztmodern egyik korai előfutáraként ábrázolják, a Tulajdonságok nélküli embert pedig nem mint egy hagyományos regényt, hanem mint pro-posztmodern diskurzuskomplexumot értelmezik.) Mindezek ellenére a határ fogalmát mégsem a foucault-i, hanem, ha úgy tetszik, hétköznapi értelemben, mint az egykoron összetartozókat szétválasztó, megsértendő és megszüntetendő korlátot szeretném értelmezni.

A határsértésen tehát nem a minden pozitív szakrális autoritásától megfosztott világban, kényszerből elkövetett szentségtörést², a hiányzó szakrális önmagunk általi megteremtését értem, hanem az egykori egység megteremtésére irányuló hiányérzet által motivált cselekvést.

A határ fogalmának alaposabb szemügyre vételéhez és a határok mibenlétének fogalmi kibontásához Martin Heidegger Lét és időjének világiságanalízisét szeretném segítségül hívni.³ Teszem mindezt természetesen anélkül, hogy magának a heideggeri rendszer egészének kielégítő voltát, *horribile dictu* hibátlanságát elismerném. Ám mivel Heidegger igen pontosan kidolgozta és rendszerbe foglalta, hogyan is tárul fel a világ a maga mindennapiságában, remélem, nem lesz haszontalan ez a kis kitérő. A heideggeri gondolatok ilyenén bekapcsolásával tehát egyrészt nem a filozófus és az író gondolkodásmódja között egyébként meglévő, bár kellően talán még fel nem tárt analógiákat szeretném szemügyre venni, hanem csupán a határ és ezzel a határsértés fogalmát szeretném pontosan rögzíteni. Másrészt pedig a heideggeri gondolatoknak nem kimerítő elemzését kívánom elvégezni, hanem a filozófus gondolatainak egyfajta lecsupaszított vázát szeretném felhasználni.

2 „Mi mást nevezhetnénk határsértésnek, mint a szentségtörést egy olyan világban, amely többé semmiféle pozitív értelmet nem tulajdonít a szakrálisnak? ... a határsértés nem azt írja elő, miképpen leljük fel a szakralist a maga közvetlen tartalmában, hanem azt, hogyan alkossuk újra azt a maga üres formájában, abban a hiányban, amit ragyogása hagyott maga után.” Foucault, 1999.

3 Heidegger, 1989.

Martin Heidegger a fenomenológia módszerével kísérli meg a világ leírását, „a világon belüli kézhezálló és kéznél levő létét felmutatva és fogalmilag–kategorikálisan rögzítve”.⁴ A világot azonban nem a hagyományos ontológiai módon leírva és elvont kategóriákat felállítva kell az analitika témájává tenni, hanem „az átlagos mindennapiságnak mint a jelenvalólét legközelebbi létmódjának a horizontján”.⁵ A világ számunkra tehát az átlagos mindennapiság horizontján, a világon belüli létezővel való foglalatalkodás révén tárul fel. Az első fontos elem, amit ki szeretnénk emelni, az lenne tehát, hogy a határ **fenomén**, tehát olyan kitüntetett módon utunkba kerülő jelenség, amely nem a kontemplatív, csak felfogó megismerés, hanem a **tevékeny, használó** gondoskodás, a praxis révén tárul fel. A határ tehát a maga teljes valójában csupán a pusztá odapillantás révén nem tárható fel, feltűnhet ugyan, de ahhoz, hogy mélyebb ismereteket szerezhessünk róla, **bele kell ütközzünk**.

Amivel a világban-benne-lét közben foglalatalkodunk, nem más, mint a már mindig egy eszközégészhez tartozó eszköz, mely mindig valamire való, s ez a valamire valóság az eszköz magánvaló léte. Az eszköz magánvaló léte pedig nem más, mint hogy visszahúzódik saját eszköz voltába, azért, hogy egyáltalán használni lehessen. Ám a világ a magánvaló eszköz révén még nem tárulna fel számunkra. Az, ami a világot feltárja, nem más, mint egyfajta funkcionális, vagyis használatbeli **zavar**, amely az eszközt megfosztja eszköz voltától, s ezáltal feltárja számunkra a világon belüli létező világszerűségét. A határ tehát ezen értelemben nem egyszerűen már mindig is ott volt, hanem egy bizonyos **funkcionális zavar** következtében jelenik meg. A határ tehát értelmezésem szerint akkor és csak akkor lép elénk teljes valójában, ha valami alkalmatlannak bizonyul az addig betöltött funkciójának ellátására. Ha ez a zavar nem létezik, akkor a határ „magánvaló határ”, s mint ilyen visszahúzódik, láthatatlanná válik számunkra. Amikor az észrevétlenül működő elveszti a funkcionális rendszerben betöltött szerepét és használhatatlanná válik, megjelenik számunkra a határ. Az, ami egykoron egységet képezett, az most elveszti ezt az egységet, és szembesülünk az egység hiányával: **beleütközzünk** a határba. Mindez még nem jelent határsértést, csak, ahogyan Heidegger ezt az állapotot jellemzi, „tanácstalan előtte ácsorgást”, azaz felismerjük, hogy azok, amik jelen pillanatban külön, szétválasztva vannak, egykoron egységben voltak. Felismerjük, hogy a határ egyik oldalán valami más helyezkedik el, mint a másikon, ami azonban mégsem idegen teljesen. Amit a határ megkonstruál, és az, ami a határt megkonstruálja, nem más, mint a határ másik oldalán lévő másvalami vagy másvalaki (németül *anders*). Mintegy zárójelben szeretném megjegyezni, hogy a Tulajdonságok nélküli ember főszereplőjét a korai vázlatokban Anders néven szerepeltette az író.

Mindezekből következően tehát, határsértésről is csupán akkor beszélhetünk, ha a határátlépés **tudatos**, a véletlen, nem tudatosan elkövetett vagy talán észre sem vett határsértés, amely nem az egykoron egységet képező részek újraegyesítését célozza nem nevezhető teljes joggal határsértésnek.

A határ tehát **feltűnik**, mintegy elébünk tolakszik és kérdésekkel, illetve követelésekkel arra kényszerít minket, hogy így vagy úgy, de mindenképpen

⁴ Heidegger, 1989, 170. o.

⁵ Heidegger, 1989, 174. o.

válaszoljunk. A határ másik oldalán lévő ugyanis még nem teljesen idegen számunkra, még érezzük, hogy egykor hozzátartozott a mi világunkhoz, s mivel ez nyugtalanító, válaszolni **kell**. Kétféle válasz adható a határ által feltett kérdésre. Vagy tiszteletben tartjuk a határokat, és belül maradunk az általuk számunkra kijelölt területen, vagy a határsértés vétségébe esve, megpróbálunk átjutni a másik oldalra, hogy ezzel a határt megsemmisítve a szeparált területeket ismét egyesítsük.

Még egy fontos aspektust szeretnék kiemelni, amelyről már érintőlegesen volt szó. Ez pedig nem más, mint a határ létmódja. Arról már esett ugyanis szó, hogy a határt nem semleges szemlélőként érzékeljük, hiszen valamitől elválaszt, elhatárol minket. Ennyiben a határ nem pusztá dolog, amely közömbösen és változatlanul áll előttünk, hanem tőlünk függően változik; „minél sürgősebben lenne szükség a hiányzóra (jelen esetben a határ másik oldalán lévőre – Cs. R.) ... annál inkább tolatódóbbá”⁶ válik maga a határ. Jól látható tehát, hogy a segítségül hívott határfogalom nem Arisztotelész perásza⁷, nem a dolognak az a végső része, amin kívül nem lehet a dologból semmi, hanem éppen ellenkezőleg, az azonostól való elszakíttóságot, a **hiányt tudatosító** fenomen.

Miután ily módon meghatároztuk, mit is értünk a határ fogalmán, lehetővé válik, hogy megkeressük a határ és a határsértés helyét a musili gondolati rendszerben.

A 19. század a haladásba és ugyanakkor a rendszerek stabilitásába vetett hit százada volt. Amint Musil A német ember mint szimptóma című esszéjében írja, „az emberek hittek a jövőben. Egy szociális jövőben, egy új művészetben. ... Hittek a jövőben, sőt maguk akarták azt előidézni. Sőt, még akkor is, amikor átadták magukat a kezdődő hanyatlás képzelet keltette kéjes érzésnek, még akkor is legalább ennek démoni feszültségét ki akarták élvezni”⁸. Ez a kor Musil számára az apák kora – nem feltétlenül freudi értelemben –, az egzakt tudományokba vetett feltétlen bizalom világa. Amikor Musil A tulajdonságok nélküli ember főhősének, Ulrichnak leibniz-herbarti világfelfogást jelképező apját jellemzi – aki annyira szimbolikus jelentőségű, hogy keresztnévét meg sem tudjuk a regényből –, a következőket írja: „Ha nyitott ajtókon szerencsésen akarunk bejutni, ügyelnünk kell arra a tényre, hogy keretük szilárd: ez az alapelv, amelyet az öreg professzor egész életében követett, egyszerűen valóságérzékünk következménye.”⁹ Ebben a világban azonban nem csupán az ajtóknak volt szilárd a keretük, hanem mindennek; minden értelmezési és gondolkodási keret szilárd volt, lezárt és körülhatárolt. Ebben a világban kizárólag a valóságos történések juthattak játéktérhez, s a Musil gondolkodásában olyannyira fontos szerepet játszó, a valóság határait átszakító **lehetőség** fogalma teljesen ignorálva volt.¹⁰ A valóság tehát körülhatárolt egység volt, ám ez a határ nem elégítheti ki a fentebb meghatározott határdefiníciót, amennyiben nem választotta el a határokon belül élőket semmitől; nem keltett zavart, nem állta útját senkinek, hiszen nem is nagyon akartak kilépni a lehatárolt térből. A határokat nem megsérteni, áthágni

⁶ Heidegger, 1989, 184. o.

⁷ Arisztotelész, Metafizika, könyv, 17. fejezet.

⁸ Musil: *Der deutsche Mensch als Symptom* (továbbiakban: DdMaS), 1354. o. In: Musil, 1981.

⁹ Musil, 1977, 18. o.

¹⁰ Michael Jakob: „Möglichkeitssinn” und Philosophie der Möglichkeit. In: *Essayismus und Ironie*. 1992.

akarták, hanem a határon belül lévő területet, a határok kitolásával – tudományos pozitívizmus – minél inkább kitágítani. Mivel nem konstituálódott igazi határ, ezért a határsértés sem merülhetett fel problémaként. Az apák világát tehát határ nélküli, de nem határtalan világként jellemezhetjük. Természetesen a Musil fejlődését is döntően befolyásoló **Nietzsche** lesz az,¹¹ aki ezt a magába zárt egységet megbontja, és aki számára az első igazi határok megjelennek. Erre utal Foucault is, amikor Az előszó a határsértéshez című írásában a határsértés és az istenhalál gondolatát összekapcsolja. Ám „Isten halála – véli Foucault, s ez a musili probléma lényege is – nem helyez vissza bennünket valamiféle behatárolt és pozitív világba, hanem olyan világot alkot számunkra, amely a **határ tapasztalatában bomlik ki**.”¹²

Költőnk és kora tehát már eleve egy szétesett világgal találta magát szemben, amelyben szinte az egyetlen konstans élmény az élet minden területét uraló fragmentáltság élménye. Megjelennek a határok, s az előbbi idézetet, ahol az apák világát a valóságérzék világaként jellemezte, így folytathatjuk: „ha azonban létezik valóságérzék, és létjogosultságában ki kételkedne, kell lennie olyasvalaminek is amit lehetőségérzéknek nevezhetünk.”¹³ A lehetőség pedig nem más, mint a határsértés lehetősége, s így valószínűleg joggal nevezi Hans Georg Pott Musil regényét a lehetőségek és a kontingencia diskurzusának.¹⁴

A lehatárolt és zárt struktúra illetve a musili álláspont eltérésének jobb megvilágításához hadd hívjam segítségül az előbb már említett Hans Georg Pott egyik analógiáját. Idézem: „Egy kor szelleméről azt mondotta Hegel, hogy az egy szervezet (*Organisation*), mely egy olyan dómhoz hasonlít, amelynek boltívei, folyosói, oszlopsorai, termei és sokféle egyéb részlegei vannak, melyek mind egyetlen egészből, egyetlen célból jöttek létre. Ez a kép, amennyiben A tulajdonságok nélküli embert és a huszadik század diskurzusait tekintjük, megváltozott, nem ismerünk vagy nem ismerünk el (*erkennen*) egyetlen vezéreszmét sem, egyetlen egységes célt sem, az egész semmiféle eszméjét többé. ... Saját korunk jellemzésekor egy dóm helyett inkább egy hipermodern mozipalotára gondolhatnánk, amelyben egydőben számos film fut és amely ugyanakkor számtalan egyéb szórakozási lehetőséget is kínál számunkra.”¹⁵

A tudományt, a morált és a filozófiát illetően is szemben állt Musil az apák világával, s ebben a szembenállásban a határ fogalma szintén központi szerepet játszott. Az egzakt tudományok módszerét, amely a folytonos mozgásban lévő, saját határait állandóan megsértő világot megpróbálja a saját maga alkotta statikus fogalmi keretekbe beleerőszakolni, Musil nem tartotta elfogadhatónak. Már a Törlessben a természettudományos világkép megalapozatlanságát állítja a középpontba, s ez a gondolata mindvégig alapvető marad. A fogalmi megrögzítés csaláson (*Kniff*) alapul, s bár a felszín szilárdnak látszik, „lenn a mélyben inog a talaj, a matematika legmélyebb alapvetései – lásd gyök mínusz egy – logikailag bizonytalanok, a fizika törvényei

¹¹ Nietzsche és Musil kapcsolatához lásd.: Dresler-Brumme, 1993.

¹² Foucault, 1999, 72. o.

¹³ Musil, 1977, 18. o.

¹⁴ Pott, 1993, 61. o.

¹⁵ Pott, 1993, 61–62. o.

csupán hozzátvetőleg érvényesek.”¹⁶ Nincs szilárd pont a világban, nem létezik tehát az az arkhimédieszi pont sem, amely után többek között a fiatal Lukács is olyannyira áhítozott.

Hasonló hibába esnek a filozófusok is. Miután Musil főhősét elhatárolja a korszak filozófiájától, a filozófusokat ekképpen jellemzi: „a filozófusok erőszaktevők, akiknek nem áll rendelkezésükre hadsereg, ezért hát úgy gyűrnek maguk alá a világot, hogy rendszerbe zárják.”

Az egzakt tudományosság módszere helyett az **esszé** lesz Musil számára az egyetlen lehetséges világfeltáró és leíró módszer. Az esszé, amely „szakaszosan, különböző oldalai felől veszi szemügyre tárgyát, anélkül, hogy teljességében megragadná – mert a teljességükben megragadott dolgok egyszerűen elvesztik kiterjedésüket”.¹⁷ Az esszé tehát az állandó mozgásban lévő világ és élet határainak leírását egyedül lehetővé tévő módszer.

A legfontosabb szerepük a határoknak mégsem ezeken a területeken van, hanem az emberi szférában. Nem csak a társadalom vált különálló atomok konfúzássá, hanem – és ez talán a fontosabb – maga az individuum is atomjaira hullott. A határ tehát nem csupán az egyének között húzódik már, hanem az egyénen belül is elválasztja az egykoron még összetartozókat. A humán szféra tulajdonságok nélküli emberek és ember nélküli tulajdonságok heteronóm közege, ahol az ember részekre osztva és embertársaitól elhatárolva él. Ezen határok felszámolására irányul Musilnál a misztika, vagyis a **par excellence határsértés**,¹⁸ amely nem csupán az ember-külvilág határt, hanem az ember belső határait is felszámolni hivatott.

Ezen határok az író gondolatvilágában alapvető fontosságú szerepet töltenek be, ám sajnos tovább nem időzhetünk ezeknél a gondolatoknál, hiszen lassan hozzá kell lássunk Robert Musil Közép-Európával kapcsolatos gondolatainak a kifejtéséhez.

Mindenekelőtt azt szeretném előrebocsátani, hogy Musil magát a *Mitteleuropa* kifejezést igen kevés alkalommal használja, és akkor sem abban az értelemben ahogyan mi most itt használni szeretnénk. Ám az általa gyakran használt *Österreich, der deutsche Mensch* és Kákánia fogalmai – bár természetesen nem pontos megfelelői – de közel állnak a kultúrtörténeti Közép-Európa-fogalomhoz. Musil ugyanis az említett szavakkal a technikai civilizáció és a civilizálatlan, önreflexióra még képtelen kultúrák közötti **közvetítő** térséget, illetve kultúrkört jelöli, amelyet A német ember mint szimptóma című esszéjében mint, a „kelet és nyugat közé szorultat, egyébként pedig a világtörténelem által megüportat” jellemez.¹⁹ Bár Musil a túl nagy tereket átfogó történelmi kategóriákkal szemben igen bizalmatlan,²⁰ mégis mintha ebben a térségben látta volna az általános emberi problémák megoldását lehetővé tevő gondolatok várható kiindulási pontját. Egyik korai esszéjében – amelyben egyébként a női divatról

16 Musil: *Skizze der Erkenntnis des Dichters*. 1025. o. In: Musil, 1981.

17 Musil, 1977, 352. o.

18 Az *andere Zustand*-ot így jellemzi a szerző: „azt a hitet kelthette, mintha egyszerre másképp húzódnának egy kicsit a határok, nemcsak köztük, de a világ felé is” (Musil, 1977, 67. o.). Az Ezeréves Birodalom kapcsán pedig egy misztikust idéz: „Mihelyt azonban ekképp elérjük ezt a legmagasabb fokú önteltséget, összeér végre kívül és belül, akárha kiugrana egy ék, mely megosztotta a világot.” (Musil, 1977, 148. o.)

19 Musil, DdMaS, 1361. o.

20 Ehhez lásd: Haselmayr, 1997.

értekezik – megfogalmazza a kérdést, van-e olyan hely Európában, amelytől valami újat – azaz **határsértést** –, a régi kereteket, határokat szétfeszítő explóziót várhatnánk. A nyugati civilizációtól semmiképpen, hiszen az elégedett közömbösségbe dermedve éli mindennapjait. Bécs sem lehet a kiindulópont, hiszen a túlhajtott esztéticizmusnak hódoló, felszínes és hazug város a mindennapi lélettől már teljesen elszakadt. Az egyetlen, „amelytől még remélhetünk valamit” – s véleményem szerint ez a lényeges mozzanat –, a **köztes helyzetben lévő Berlin**. Ezt a térség köztes helyzetében megragadott specifikus vonást találhatjuk meg később a regénybeli Kákánia fővárosának esetében is, amelyet a szupermodern nyugati városformával szemben, „ahol stopperórákkal a kezükben nyugosznak mindenek”, így jellemez: „ott is volt tempó, de nem túl nagy tempó, ... készültek erre felé is a levegő meghódítására, de nem túl nagy igyekezettel, ... hiszen ott volt helyben Európa szíve, régi nagy világtengelyek metszéspontja.”²¹

Amennyiben szerzőnk életrajzi adatait végignézzük, egy tipikus közép-európai határsértőt látunk magunk előtt, aki Ausztriában született, és osztráknak vallotta magát, elemi iskoláit azonban Magyarországon és Morvaországban, felsőbb tanulmányait pedig Ausztriában, illetve Csehországban végezte. Egyetemi gyakorlorkor ezzel szemben Németországban volt, és legszívesebben Berlinben tartózkodott. Nyaranta Olaszországban és Csehországban időzött, s gyakorlatilag Közép-Európa minden zugát bejárta. A háború utáni új rend ennek az életnek véget vetett, a térség új határai már nem voltak többé átjárhatók, s az utódállamokat Musil nem érezte már hazájának.²² Musil 1918-cal elvesztette hazáját, mondotta Franz Theodor Csokor.²³ Az új, szilárd határok **megkonstruálták** Musil – s nyilván más kortársai számára is – azt, ami addig szinte fel sem tűnt, nevezetesen, hogy a térség elszigetelt elemei szorosan összetartoznak. „Voltak ott gleccserek és tengerek, karsztvidékek és cseh gabonaföldek, adriai éjszakák és szlovák falvak”²⁴ – járta be már csak gondolatban szinte egész Közép-Európát a szerző a húszas években írott regényrészletben.

S ami mindezt láthatóvá tette az a háború volt. Ám a háború Musil számára – számos kortársával ellentétben – nem egy értékteli világnak, a boldog békeidők világának megsemmisülését jelentette, hanem egy gyógyíthatatlan rendszer megsemmisülését, mellyel az addig a valóság korlátai közé szorított lehetőségek számára nyílt **határtalan** tér. Musil tehát nem sorolható be sem a Habsburg-mítoszt megteremtő, sem pedig a kispolgárság válságát tematizáló művészek közzé, hiszen számára a háború nem apokalipszisként, hanem sokkal inkább egy olyan világméretű kísérlet kezdeteként jelent meg, melynek egyik legfőbb alanya Ausztria. „Ausztria mint kísérlet”²⁵ – teszi fel a kérdést már 1918-ban Musil.

A háború, a találkozás a valósággal „mint a társadalom testének betegsége tört ki”²⁶ – írja majd 1922-ben. Az európai ember hirtelen úgy találja magát, „mint aki

²¹ Musil, 1977, 38. o.

²² Musil életéhez lásd: K. Corino, 1992.

²³ Csokort idézi Nyíri Kristóf: *Musil és Wittgenstein*. In: Magyar Filozófiai Szemle 20., 1976/4.

²⁴ Musil, 1977, 41. o.

²⁵ Idézi Hüppauf, 1983, 6. o.

²⁶ *Das hilflose Europa* (továbbiakban: DhE), 1088. o. In: Musil, 1981.

hálókocsiban utazott, és csak a kisiklásra ébredt fel”,²⁷ s mindaz, amiben eddig élt, s amit a valóság túlzott közelsége miatt nem vett észre, hirtelen ott áll teljes tisztaságában előtte.

A háborúval tehát az író gondolatvilágában egyfajta fokozatos gondolati ártétegződés és átstrukturizálódás kezdődött, amely ártétegződés egyik fontos területe a nemzet és nemzetekfölöttiség kérdése, azaz az itt élők számára a **situáció**³⁰, a lehetőségeket meghatározó keretek, határok kialakításának kérdése. A cselekvéseink határait meghatározó szituáció problémája, a „hol vagyok?” kérdése ekkor válik igazán fontossá Musil gondolkodásában. És ami fontos, hogy „bár a világunkban uralkodó törvényeket nem vagyunk képesek megváltoztatni, de a szituációt, amelyben élünk, igen.”³¹

Az első fordulat, amelyet az akkor már 34 éves – tehát már nem egészen fiatal – Musil átél, a háború okozta eufória. Bár kevésbé teátrálisan, mint a többi kortársa, de ő is – a korábbi hangos internacionalista – átélte a háború első hónapjainak nacionalista mámorát. „Olyan, eddig csupán a művészetekben és óhajainkban szerepet játszó emberi értékekért lehet most harcba szállni, írja, mint a hűség, bátorság vagy kötelességtudás.”³² És mindeközben egy olyan közösség kovácsolódik, amelyben az eddig elszigetelt egyén és a közösség teljesen egybeolvad. A háború először tehát mint a misztikus egységet megteremtő, **minden határt megsértő** és minden összetartozót egybeolvasztó őserő jelenik meg. Ami a háborúval elpusztul, jelentéktelen amellett, ami közben megteremtődik – megteremtődik ugyanis a **határtalan** közösség. „Amennyiben pusztulásunk bevégeztetett, annyiban egy új élmény született”³³ – írta egy hónappal a német hadüzenet után a *Neue Rundschau*-ban megjelent Európaiság, háború, németiség című cikkében. Musil azonban túlzottan intellektuális és egzakt módon értelmezte saját világát ahhoz, hogy sokáig képes legyen ezen misztikus-vallásos nemzeti élmény árnyoldalait palástolni önmaga előtt. Naplói tanúsága szerint hamar eljött a kiábrándulás és rezignáció ideje, s az ok ugyanaz volt, ami a határokat nem ismerő eufóriát okozta néhány hónappal azelőtt, a **határ**. Villámgyorsan felismerte ugyanis, hogy a határ német és német között bár rövid időre feloldódni látszott, mégis megmaradt, emellett pedig áthatolhatatlan határ képződött német és nem német között, s ezzel az eddig egységes **európai kultúra** hullik atomjaira. Máris elértünk a második fordulathoz, hiszen új elem jelent meg gondolkodásában: az általános európai–emberi eszméje, vagyis az újra megteremtődött határnak nem kirekesztés, hanem a **közösség kiterjesztése** útján való felszámolása. Ám még mielőtt ez a gondolat kibontakozhatott volna, újabb impulzus érkezett, véget ért a háború.

27 I. m., 1089. o.

30 A húszas évek egyik központi musili fogalma, mely a jaspersi, heideggeri és sartre-i szituációfogalmakkal igen közeli rokonságban van.

31 Musil, DdMaS, 1375. o.

32 Idézi Daigger, 78. o.

33 Uo.

Musil ekkor ismét a német nemzeti eszme felé fordult, s a *Csatlakozás Németországhoz* és a Buridán Ausztriája³⁴ című írásaiban a Monarchia felbomlását elfogadva a németiség egységes állama mellett tette le voksát. A 19. század német idealista nemzetfelfogásához hasonlóan Musil is a nyelv és sorsközösségben látja az összetartozás alapját képező erőket. A meddő osztrák kultúra elerőtlenedve képtelen tovább kultúraátadó feladatainak ellátására, s nem segíthet más rajta, mint az erős, potens németiséggel való összeolvadás. „Az *Anschluss* eszméje mindenesetre jobb ötlet, mint Ausztriát a Dunai Föderáció neve alatt az előkelő hanyatlás európai rezervátumává alakítani.” „Az osztrák kultúra legendáját meg kell semmisíteni” – nyilatkozott az író az említett írásaiban.

Ezen írásokból azt szeretném kiemelni, hogy Musil a kultúra fogalmának alkalmazásával a hétköznapi politikai eseményektől próbált elszakadni. Az értékek hordozója Musil szemében – s ez mindenképpen megkülönbözteti a kor nacionalistáitól – az eszmeiség és a kultúra. Az állam ezzel szemben szubsztancia nélküli. A világ új, áttört határokkal rendelkező formáját kell megalkotni, mondja, de ez kielégítően csak **eszmei** és nem pedig politikai **határsértésekkel** valósulhat meg, hiszen a történelem hordozója csak az eszmeiség lehet. Mi sem mutatja jobban ezen egyre inkább absztrakt irányba való elmozdulását, mint az, hogy bár a háború után belépett a többek között Heinrich Mann és Robert Müller neve által fémjelzett Szellemi Munkások Politikai Tanácsába, ám annak tényleges munkájában a kezdeti hónapoktól eltekintve nem vett részt. Az azonos nyelv által konstituált közösségfogalmat lassan az európaiság eszméje váltja fel, a politikai cselekvését pedig – szemben például az előbb említett Robert Müllerrel vagy Lukács Györggyel – a szellemi aktivitásé. A szellem politikába való direkt beavatkozása helyett Musil ekkortól már a „szellemi aktivitást”, az általános európai feladatok és lehetőségek tanulmányozását tartja fontosnak, s ennek a nézőpontnak a kifejeződése a húszas évek elején megjelent, a Tehetetlen Európa és a már említett A német ember mint szimptóma című esszéi.

A feladat – s ezt ma úgy mondanánk: az értelmiség feladata – az, hogy a szituációt próbálja minél pontosabban megérteni és leírni ahelyett, hogy az adott folyamatoknak próbálná útját állni. Életlehetőségeink határait minél élesebben megvonni, és azt az egzakt tudományok területétől elhatárolni (nyilvánvaló a párhuzam Wittgensteinnel), nem kizárni a racionális világot mindennapi életünkéből, „hiszen racionalitás nélkül nem létezhetne nyelv, rend, semmi, ami szilárd”.³⁵ A racionális és nem racionális összeolvasztására van szükség. A közép-európai szellem mai állapota Musil véleménye szerint nem hanyatlás, hanem egy még be nem teljesedett átmenet; nem túlerettség, hanem éretlenség. Ezen átmenet csak a szellem embereinek segítségével vihető teljesen végbe, akik azonban az utat semmiképpen, legfeljebb a **haladás irányát** ismerhetik, s az ő feladatuk lenne a társadalom eszmék által való formálása. Elérhető ugyanis egy olyan állapot, „ahol minden egyes tett egy egészen személyes izgalmi állapotból jön létre. Ahol a tettnek nem csak oka, de értelme is van. Ahol az ember,

³⁴ *Buridans Österreich*. In: Musil, 1981, 1030–1032. o.; *Der Anschluss an Deutschland*. In: Musil, 1981, 1033–1042. o.

³⁵ Musil, DdMaS, 1392. o.

egyszerűen szólva, boldog, és nem csak idegesen kínlódik. Ezt az állapotot felfedeztetni az emberekkel ... – ez az ideológia feladata. Lélekvezetés (*Seelenführung*). Lélektan (*Seelenkunde*).¹ A nyugati civilizáció pusztán racionális „egydimenziós emberekből” álló masszája kevésbé nyújt lehetőséget ezen formálásra, mint a közép-európai térség még éppen többdimenziós embere. Ezzel pedig véleményem szerint nagyon hasonló álláspontra jut el a szerző, mint amelyben a szellemi Közép-Európa lényegét meghatározhatjuk. S ez nem más, mint egy (ország)határok fölötti, a határsértésre, azaz az egykor még összetartozók ismételt egybeolvasztására lehetőséget kínáló, szellemi aktivitásra alkalmas tér.

Láthattuk tehát, hogy Musil saját korának eseményeire villámgyorsan reagálva, és ezen eseményeket minden esetben absztrakt szinten feldolgozva gyakorlatilag néhány év alatt bejárta azt az utat, amelynek végpontján – bár teoretikusan nem megfogalmazva – a mi Közép-Európa-fogalmunkhoz nagyon hasonló gondolatra jutott. A háború előtti korszak individuális és tudományos határproblémáját, amely nem is annyira a határsértésre, mint inkább a határok megismerésére koncentrált, a háború alatt a misztikus nemzeti határsértés élménye váltotta fel. Ez azonban, mivel nem felszámolta a határokat, hanem csupán újakat konstituált, nem elégíthette ki Musilt, s így írásaiban egy rövid időre – a 20-as évek elején – igen hangsúlyosan merült fel Európa és az európai ember további létehetőségeinek kérdése. Ezt a kérdéskört azonban csakhamar, még mielőtt a feltett kérdésekre érdemi válasz születhetett volna, háttérbe szorították az óriási regénykísérlet, A tulajdonságok nélküli ember előkészületei, illetve pontosabban megfogalmazva az addig központi probléma A tulajdonságok nélküli ember óriási problémahalmazának egyik elemévé vált, a húszas évek esszéit a regény egyszerűen magába szippantotta. A határsértés egyre inkább elvesztette általános (európai) jelentőségét a szerző számára, s egyre inkább csupán a misztikus szférában vált értelmezhetővé.

¹ Musil, DdMaS, 1357. o.

Ám azon kérdések közül, amelyeket a közép-európai problémakörrel szoktak összekapcsolni, jónéhány – például **Európa** általános helyzete, ezen belül a **közvetítő** helyzetben lévő Közép-Európa szerepe, a **sztuáció**, lehetőségeink, kilátásaink, és az értelmiség, a **szelemi aktivitás** feladatai – megjelentek Musil idézett írásában. Musil tipikus, ha úgy tetszik, „**harmadik utas**” gondolkodóként „egy olyan élet-, illetve társadalomforma után kutat, amelyben a technikai fejlődés nem vezet az élet mechanizálódásához,³⁶ a társadalmi kötelek meglete nem vezet az individualitás kihunyásához, fegyelem és rend a kegyetlenséghez, hit és meggyőződés a bornírtághoz; ahol a tradíció, a kötöttség és a tekintély elismerése nem a család és öncsalás kényszerű eredménye, hanem közösségfenntartó önérték”³⁷. Kielegítő válaszokat, már ha ilyenek egyáltalán adhatók, Musil nem tudott nyújtani, ám ezzel ő is tisztában volt: „meg vagyok győződve, hogy mindaz amit állítok, hamis – írja a térség problémái kapcsán 1922-ben –, ám arról is meg vagyok győződve, hogy aki az ellenkezőjét állítja, annak sincs igaza. Mégis, egyszer el kell kezdenünk beszélni róla.”³⁸ S valahol mintha ez lenne a filozófia, és talán Közép-Európa lényegi mozzanata is.

Felhasznált és hivatkozott irodalom

- Althaus, Horst: *Zwischen Monarchie und Republik. Schnitzler, Hoffmannsthal, Kafka, Musil*. München: Fink, 1976.
- Blasberg, Cornelia: *Krise und Utopie der Intellektuellen*. Stuttgart: Heinz, 1984.
- Corino, Carl: *Robert Musil. Leben und Werk in Bilden und Texten*. Hamburg: Rowolth, 1992.
- Daigger, Annette: *Musils politische Haltung in seinen frühen Essays*. In: *Robert Musil, Essayismus und Ironie*. Hrsg. von H. Brokop-Mauch. Tübingen, 1992. 75–88. o.
- Foucault, Michel: *Előző a határsértéshez*. Ford. Sutyák Tibor. In: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk, 1999. 71–87. o.
- Haselmayr, Harald: *Die Zeit ohne Eigenschaften, Geschichtsphilosophie und Modernbegriff im Werk Robert Musils*. Wien; Köln; Weimar, 1997.
- Heidegger, Martin: *Leit és idő*. Ford. Vajda Mihály. Budapest: Gondolat, 1989.
- Hüppauf, Bernd: *Von Wien durch den Krieg nach Nirgendwo*. München, 1983.
- Jakob, Michael: „Möglichkeitssinn” und Philosophie der Möglichkeit. In: *Robert Musil, Essayismus und Ironie*. Hrsg. von H. Brokop-Mauch. Tübingen, 1992.
- Kiss Endre: *A „k.u.k. világrend” halála - Bécsben*. Budapest: Magvető, 1978.
- Luserke, Matthias: *Robert Musil*. Stuttgart; Weimar: Metzler, 1995.
- Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Európa, 1977.
- Musil, Robert: *Gesammelte Werke in neun Bänden*. VIII. Band. Hrsg. von Adolf Frise. Rowolth, 1981.
- Nyíri Kristóf: *Musil és Wittgenstein*. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 20., 1976/4. 651–661. o.
- Pott, Hans-Georg: *Musil und das 20. Jahrhundert*. In: *Robert Musil, ein Mitteleuropäer*. Brunn, 1993.
- Robert Musil, *ein Mitteleuropäer*. Referate, die im Rahmen der internationalen Konferenz zu diesem Thema in den Tagen 30.9.–2.10.1993. in Brunn vorgetragen wurden. Masaryk Universität, 1993.
- Roth, Marie-Louise: *Das hilflose Europa oder Reise vom Hundertsten ins Tausendste – Versuch einer Interpretation*. In: *Robert Musil, ein Mitteleuropäer*. Brunn, 1993.
- Schelling, Ulrich: *Identität und Wirklichkeit bei Robert Musil*. Schlieren: Maier, 1968.
- Széll Szuzsanna: *Ichverlust und Scheinsgemeinschaft*. Budapest: Akadémiai, 1979.
- Zalán Péter: *Musil világa*. Budapest: Európa, 1983.

36 Feltűnő a párhuzam a heideggeri *Das Mammal*.

37 Nyíri, *i. m.*, 108. o.

38 Musil, DhE, 1075. o.